

وضعیت سازمان‌های مردم‌نهاد در روستاها: فرآیند شکل‌گیری، آثار و پیامدها (منطقه مورد مطالعه روستاهای شهرستان رشتخوار)

خدیجه جوانی^۱، * خدیجه بوزرجمهری^۲، حمید شایان^۳، مریم قاسمی^۴

- ۱- دانشجوی دکتر، گروه جغرافیا، دانشکده ادبیات و علوم انسانی دکتر علی شریعتی، دانشگاه فردوسی، مشهد، ایران.
- ۲- دانشیار، گروه جغرافیا، دانشکده ادبیات و علوم انسانی دکتر علی شریعتی، دانشگاه فردوسی، مشهد، ایران.
- ۳- استاد، گروه جغرافیا، دانشکده ادبیات و علوم انسانی دکتر علی شریعتی، دانشگاه فردوسی، مشهد، ایران.
- ۴- استادیار، گروه جغرافیا، دانشکده ادبیات و علوم انسانی دکتر علی شریعتی، دانشگاه فردوسی، مشهد، ایران.

حکیده

تاریخ دریافت: ۰۹ تیر ۱۳۹۵
تاریخ پذیرش: ۲۱ آذر ۱۳۹۵

سازمان‌های مردم‌نهاد محلی (سمن‌ها) به عنوان نمود مشارکت مردم، تحقق اهداف توسعه پایدار را هموار می‌سازند. هدف عمده تحقیق حاضر، بررسی شرایط و پیامدهای تشکیل سازمان‌های مردم‌نهاد محلی در روستاهای شهرستان رشتخوار است. اطلاعات لازم برای تحقیق، از طریق مصاحبه نیمه‌ساختارمند با نمونه‌های برگزیده از هیأت مؤسسين و اعضای فعال سازمان‌های مردم‌نهاد به دست آمده است (۲۷-ن). با استفاده از فرآیند کدگذاری مرسوم نظریه بنیانی، متن به دست آمده از مصاحبه‌ها تحلیل شده و یافته‌های حاصل از تحلیل ساختاری ماتریسی شامل کدهای باز (۸۵ کد)، محوری (۲۴ کد) و انتخابی (۷ کد) تدوین شده است. با توجه به الگوی طراحی شده، سازمان‌های مردم‌نهاد در مناطق روستایی شهرستان رشتخوار با اهداف و شرایط علی همچون (عوامل اقتصادی، اجتماعی و نفوذ عوامل داخلی و خارجی) و شرایط زمینه‌ای مشخص (شرایط بوم‌شناختی، فرهنگی، مذهبی و اعتقادی) به وجود می‌آیند و توسعه این سازمان‌ها در مناطق مستعد روستایی به آثار اجتماعی، اقتصادی و زیست‌محیطی مختلفی منجر شده است. از مهم‌ترین مشکلات پیش روی این سازمان‌ها در مناطق روستایی می‌توان به عدم درک کامل مردم از کارکرد سمن در روستا، کمبود بودجه، وجود فقر فرهنگی، تجربه ناموفق سمن‌های قبلی و وجود دیدگاه منفی به سمن‌ها در مناطق روستایی اشاره کرد.

کلیدواژه‌ها:

سازمان مردم‌نهاد (سمن‌ها)، نظریه بنیانی، شهرستان رشتخوار، توسعه روستایی

مقدمه

اداری یا جامعه‌شناسی نیز از تعاریف مشخصی تبعیت نمی‌شود. علت آن است که موضوع آن (یعنی سازمان غیردولتی) در فرآیند رشد خود از بسترهای گوناگونی نشأت گرفته و عملکردهای متفاوتی نیز داشته است (Saeedi, 2014). با این وجود مرور تاریخ گذشته کشورمان نشان می‌دهد ایران سرشار از الگوهای مشارکت اجتماعی بوده است. به طور مثال، می‌توان از تشکلهای سنتی مانند وقف و نذر، گروه‌های همشیر یا واره، بنه و صحرا و غیره نام برد که از بطن همکاری مردم برای رفع نیازهای اقتصادی و ارائه خدمات اساسی ظاهر شده‌اند.

گرچه برخی از این نمونه‌های مشارکت همچنان ادامه دارد، گسترش و تعمیق آنها نیازمند سازماندهی، نهادسازی و ایجاد شرایط ساختاری مناسبی است که این تشکلهای سازمان‌های مردمی را نهادینه کند. در همین راستا در چند سال اخیر سازمان‌های غیردولتی فراوانی تشکیل شده‌اند (Namazi, 2001; Behrang, Kazemian, Norani Nezhad, Asardari, & Mafi, 2013)

سازمان مردم‌نهاد یا به اختصار «سمن» یا NGO^۱ به شکل‌های مختلف در سراسر جهان استفاده می‌شود و با توجه به بافت کلامی که در آن استفاده شده است، به انواع گوناگون سازمان‌ها اشاره می‌کند. سازمان مردم‌نهاد در کلی‌ترین معنایش، به سازمانی اشاره دارد (Clare, 2001) که مستقیماً بخشی از دولت محسوب نمی‌شود؛ اما نقش بسیار مهمی به عنوان واسطه بین فردفرد مردم (اتم‌های اجتماع)، قوای حاکم و حتی خود جامعه ایفا می‌کند (Shahbahrami, Pishgahifar, Zalpoor, & Bakhtiyari, 2010). پیرو تعاریف متعدد و کلی سازمان مردم‌نهاد در سطح بین‌المللی، آنچه در اصطلاح در کشور ما «سازمان غیردولتی» خوانده می‌شود و درباره آن داوری می‌گردد، نزد همگان تصویر دقیق و روشنی ندارد؛ هرچند در متون علمی رشته‌های علوم

1. Non-Governmental Organization

* نویسنده مسئول:

دکتر خدیجه بوزرجمهری

نشانی: مشهد، دانشگاه فردوسی، دانشکده ادبیات و علوم انسانی، گروه جغرافیا.

تلفن: ۵۱۹۹۱۱۲ (۹۱۵) ۹۸+

پست الکترونیکی: azar@um.ac.ir

که از سال ۱۳۸۵ در روستاهای استان خراسان رضوی تشکیل شده است. این نهاد با به کارگیری رویکردهای مختلف آموزشی، فرهنگی و هنری در زمینه کارآفرینی و توسعه بخش کشاورزی با اهداف معین تشکیل شده است (Ministry of Agriculture, 2006). اهداف این تشکل فراهم ساختن زمینه‌های مشارکت جوانان به مثابه کشاورزان فردا، جهت دستیابی به اهداف توسعه بخش کشاورزی و روستایی و بسترسازی برای شکوفایی و پویایی ظرفیت‌های ذهنی، شخصیتی، دانشی و مهارتی جوانان روستایی بوده است (Bozarjmehri, & Javani, 2014). در این پژوهش در پی شناسایی و تحلیل فرایند شکل‌گیری، آثار و پیامدهای مختلف این تشکل در منطقه مورد مطالعه هستیم.

مروری بر ادبیات موضوع

نهادگرایی ایده‌ای کهن است که طرح آن در مجامع علمی به اوایل قرن بیستم برمی‌گردد (Coulson, 2007). به طور کلی نهادها، قوانین بازی در جامعه‌اند. به عبارتی سنجیده‌تر، قیودی هستند وضع شده از جانب نوع بشر که روابط متقابل انسان‌ها را با یکدیگر شکل می‌دهند (Roknodin Eftekhari, & Badri, 2012).

نهاد و نظریه نهاد در علوم سیاسی، جامعه‌شناسی، جغرافیا، برنامه‌ریزی و به ویژه در حوزه‌های مرتبط با حکمروایی و سازمان، قابل ردیابی است (Cernea, 2007). به طور کلی نظریه‌های موجود در حوزه نهادگرایی و توسعه و شواهد و مطالعات تجربی نشأت گرفته از آن نشان می‌دهد نهادها نقش مهم و زیربنایی در توسعه ایفا می‌کنند و چه بسا بدون وجود نهادهای کارآمد، توسعه صورت نمی‌گیرد. این امر به ویژه در ارتباط با توسعه پایدار اهمیت بیشتری یافته است که در عرصه توسعه شهری، محلی و منطقه‌ای به صورت مشخص نمود یافته است. توجه به رویکرد نهادگرایی جدید در مباحث توسعه به ویژه توسعه اقتصادی به دلیل ناتوانی رویکردهای کلاسیک توسعه محلی و منطقه‌ای و شکست آنها در تبیین چرایی نابرابری‌های منطقه‌ای و ارائه راهکارهای مناسب بوده است. به عبارت دیگر ورود نهادگرایی به مباحث توسعه منطقه‌ای و محلی از دهه ۱۹۹۰ شروع شد؛ زیرا ناتوانی رویکردهای توسعه‌ای کلاسیک بالا به پایین که بر رشد اقتصادی تأکید بیش از حد داشتند، توسعه‌ای ناپایدار را به دنبال داشته است (Korten, 1990).

توسعه و تحول جوامع و همچنین فرایند جهانی‌سازی در قرن بیستم موجب اهمیت یافتن سازمان‌های مردم‌نهاد شد. معاهدات و سازمان‌های بین‌المللی از قبیل سازمان تجارت جهانی بیش از حد بر منافع مؤسسات مالی بزرگ متمرکز و در اقدامی برای متعادل کردن این روند، سازمان‌های غیردولتی با تأکید بر مسائل بشردوستانه، در راستای کمک به توسعه پایدار تأسیس شدند که نمونه بارز آن اجلاس اجتماعی جهان است که هر ساله در ماه

سازمان‌های مردم‌نهاد، به طور کلی با تأکید بر سه اصل داوطلبانه، غیرانتفاعی و غیرسیاسی تأسیس می‌شوند. بودجه این سازمان‌ها از طریق کمک‌های مردمی، سازمان‌های دولتی، دولت یا ترکیبی از طرق مذکور تأمین می‌شود. بعضی از سازمان‌ها، به صورت نیمه‌مستقل، وظایف و کارهای دولتی را نیز انجام می‌دهند؛ در شرایطی که برخی از آنها هیچ فعالیت سیاسی ندارند. برخی دیگر به منظور تأمین منافع اعضای خود به رایزنی در دولت می‌پردازند (Saedi, 2014). این سازمان‌ها همواره برای رسیدن به اهداف گوناگونی فعالیت می‌کنند که معمولاً در جهت پیشبرد اهداف زیست‌محیطی، سیاسی، اجتماعی و اقتصادی اعضا قرار دارند. از آن جمله می‌توان به بهبود وضعیت محیط‌زیست، تشویق گروه‌ها و مردم به رعایت حقوق بشر، بالا بردن سطح رفاه اقشار محروم و آسیب‌پذیر جامعه از جمله زنان اشاره کرد (Moghami, 2004).

سازمان‌های غیردولتی را بر اساس معیارهای گوناگون از جمله موضوع فعالیت و سطح فعالیت به گونه‌های مختلفی تقسیم‌بندی می‌کنند. بانک جهانی این سازمان‌ها را به دو گونه اجرایی و ترویجی طبقه‌بندی کرده است. سازمان‌های اجرایی یا عملیاتی بر اساس گستره فعالیت به چهار دسته سازمان‌های غیردولتی محله‌محور، شهرمقیاس، ملی و بین‌المللی تقسیم می‌شوند (Asian Development Bank, 2010). اصطلاح سازمان ترویجی به موضوع فعالیت سازمان‌ها اشاره دارد. همچنین بر اساس فعالیت، سازمان‌های غیردولتی به شش گروه سازمان‌های رفاهی، سازمان‌های فعال در زمینه نوآوری‌های فنی، پیمانکاران خدمات دولتی، سازمان‌های توسعه که حول محور خودیاری، توسعه اجتماعی و ایجاد دموکراسی فعالیت دارند، سازمان‌های حمایت از فقرا و گروه‌ها یا شبکه‌های حمایتی تقسیم شده‌اند. بر اساس موضوع فعالیت، سازمان‌های غیردولتی را می‌توان به چهار دسته تبلیغاتی، تخصصی، عام و بشردوستانه طبقه‌بندی کرد. به لحاظ جهت‌گیری نیز سازمان‌های غیردولتی در چهار گروه، جهت‌گیری خیریه، جهت‌گیری خدماتی، جهت‌گیری مشارکتی و جهت‌گیری توانمندسازی طبقه‌بندی می‌شوند (Deputy of the NGO Center for Social and Cultural Affairs, Department of the Interior, 2011).

برخی تحقیقات نشان داده‌اند سازمان‌های مردم‌نهاد فعال در روستاها به عنوان سازمان‌های غیررسمی با هدف جلب مشارکت مردم در تعیین سرنوشت خود از طریق توانمندسازی در ابعاد اجتماعی، اقتصادی، فرهنگی و سیاسی آنان، توانسته‌اند نقش مؤثری ایفا کنند (Berari, Motahari Asl & Razavi Khorasani, 2012; Abdolahi, 2008). در این پژوهش نیز سعی شده است فعالیت‌ها، آثار و پیامدهای اقتصادی، اجتماعی و زیست‌محیطی فعالیت تنها سازمان مهم مردم‌نهاد رسمی ثبت شده روستایی در شهرستان رشتخوار یعنی «باشگاه کشاورزان جوان» بررسی و تحلیل شود. «باشگاه کشاورزان جوان» سازمانی مردم‌نهاد و رسمی با ضوابط، اساسنامه و ساختار مردمی ویژه کشاورزان و روستاییان است

ژانویه در شهر داووس^۲ سوئیس برگزار می‌شود و رقیب اجلاس اقتصادی جهان است (Shakori, 2011).

امروزه، پیرو تغییرات نگاه به توسعه در سطح بین‌المللی در محیط‌های تکثرگرایی نهادی توسعه روستایی، سازمان‌های غیردولتی همواره به گسترش روابط تعاملی با سایر ساخت‌های مدنی جامعه از جمله سازمان‌های بومی و محلی به عنوان عاملی پایدار و سازنده توجه دارند.

الکساندر اوستوالدر^۳ (۲۰۰۳) در تحقیقی نشان داد بسیاری از سازمان‌های غیردولتی مستقر در کشورهای توسعه‌یافته و سازمان‌های غیردولتی بین‌المللی به این نتیجه رسیده‌اند که کار مستقیم با سازمان‌های محلی و غیردولتی در مناطق عملیاتی ثمربخش‌تر از درگیری مستقیم اجرائی است؛ زیرا به جای آنکه چنین سازمان‌هایی از بیرون برای توسعه و عمران محلی تماس برقرار کنند، می‌توانند از طریق سازمان‌های محلی به نحو مطلوب مشارکت مردم محلی را در فعالیت‌های مربوط به حل مسائل خویش جلب و نهادینه سازند. اورمزدی (۲۰۱۱) و فال سلیمان و حجبی پور (۲۰۱۱) نیز در تحقیقات جداگانه عنوان کرده‌اند سازمان‌های مردم‌نهاد در روستاها به عنوان بازوان اجرایی و حامیان دولت در روستاها به شمار می‌آیند و تأثیرگذاری و تأثیرپذیری اجتماعی و فرهنگی متقابل در این مناطق دارند و موجب تقویت روحیه مشارکتی، بهره‌مندی از دوره‌های آموزشی، بالا رفتن سطح آگاهی‌ها و توانمندی‌ها، ایجاد تنوع شغلی، کاهش وابستگی و در نهایت آشنا شدن با سازوکار اداری می‌شوند. این عوامل انگیزه و پایداری لازم را برای ادامه فعالیت‌ها در روستاها موجب می‌شود.

صبحی مقدم (۲۰۱۴) در تحقیقی با عنوان «سازمان‌های مردم‌نهاد محلی: شرایط، تعاملات و پیامدها» در روستای کیخای شهرستان زابل به این نتیجه رسیده است که تشکیل این سازمان‌ها در روستای کیخا تحت تأثیر شرایط زمینه‌ای (بوم‌شناختی، اعتقادات مذهبی و عوامل فرهنگی)، شرایط علی (ارتباط و انسجام درونی و عوامل اقتصادی) و شرایط مداخله‌گر (نفوذ فناوری و نفوذ بیرونی) به وجود آمده است. تشکیل این سازمان‌ها زمینه ایجاد تعاملاتی بین مردم و مسؤولان را فراهم آورده است (نظارت و ارزیابی مردم و تضادهای داخلی) و پیامدهایی را برای مردم به همراه داشته است (آموزشی و یادگیری، توانمندسازی زنان، بهداشتی و زیست‌محیطی، اجتماعی و جهان شهری، اقتصادی و عمران روستایی و روان‌شناسی). بوزرجمهری و جوانی (۲۰۱۴) در پژوهشی با عنوان عملکرد تشکلهای غیردولتی با تأکید بر باشگاه کشاورزان جوان، درخصوص توسعه پایدار روستاهای شهرستان تربت حیدریه به این نتیجه رسیده‌اند که بزرگ‌ترین مشکل پیش روی این تشکل کمبود بودجه و بی‌اعتمادی مردم به این نهاد

و کم شدن انگیزه جوانان است. نیواز^۴ (۲۰۰۰) تأثیر برنامه‌های سازمان‌های غیردولتی و مردم‌نهاد، به ویژه برنامه‌های اقتصادی را در توانمندسازی زنان بررسی کرده و در مطالعه‌ای کیفی در دو روستای پانچروخی و آتھاروی بنگلادش با بیست زن که دست کم چهار سال در برنامه‌های سازمان‌های مردم‌نهاد و غیردولتی شرکت داشتند، مصاحبه عمیق انجام داده است. نتایج، نشان دهنده این واقعیت است که درک زنان از خود و کنترل بر منابع مادی و روابط اجتماعی‌شان بهتر شده و آگاهی و تحصیلاتشان نیز افزایش یافته است.

اسلام و سلطانا^۵ (۲۰۰۵) در تحقیقی به تأثیر برنامه‌های سازمان‌های غیردولتی بر زنان روستایی پرداخته‌اند و نشان داده‌اند این برنامه‌ها موجب شده است زنان به حقوق انسانی خود پی ببرند و سعی کنند زندگی و شرایطشان را تغییر دهند. هندی و کاسام^۶ (۲۰۰۶) در تحقیقی با عنوان «نقش سازمان‌های غیردولتی روستایی در توانمندسازی زنان روستایی» به این نتیجه رسیده‌اند که برنامه‌های سازمان‌های مردم‌نهاد منجر به افزایش کارایی زنان می‌شود. مطالعه آنها در مصاحبه با ۷۲ زن در هند نشان داد شرکت و آموزش در برنامه‌های سازمان‌های مردم‌نهاد موجب تغییرات و ارتقای «خودتوانمندسازی»، «خودکارایی» و «خودبهبودسازی زنان» می‌شود.

به طور کلی همه این موارد بیانگر این موضوع است که این تشکل‌ها با وجود برخی مشکلات درونی، اثرات و پیامدهای مثبتی در توسعه پایدار و زندگی مردم روستایی داشته‌اند.

روش‌شناسی تحقیق

این پژوهش از منظر پارادایم تحقیق، جزو تحقیقات کیفی محسوب می‌شود و با هدف اکتشافی به انجام رسیده است (آثار و پیامدهای تشکلهای مردم‌نهاد در روستاها). در این پژوهش، از روش نظریه بنیانی و شیوه مصاحبه کیفی و نیمه‌ساختارمند^۷ برای گردآوری اطلاعات و داده‌ها استفاده شده است. مشارکت کنندگان در پژوهش را اعضای هیأت مدیره و هیأت مؤسس سازمان‌های مردم‌نهاد (باشگاه کشاورزان جوان و صندوق اعتبارات خرد روستایی) در ده روستا از شهرستان رشتخوار تشکیل داده‌اند. در انجام مصاحبه‌ها از روش نمونه‌گیری هدفمند ترکیبی موارد نوعی و بارز^۸ (مصاحبه با افراد با تجربه، شناخته شده و با توانش و آمادگی ارائه اطلاعات موردنیاز) و گلوله برفی^۹ (مصاحبه با افراد معرفی شده از سوی سایر نمونه‌ها) بهره گرفته شده است. اندازه

4. Newaz

5. Islam & Sultana

6. Handy & Kassam

7. Semi-structured deep interview

8. Typical cases

9. Snow balling

2. Davos

3. Alexander Osterwalder